

УДК 349.422

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.51>

ВІДНОВЛЕННЯ СТАНУ ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ, ЯКИЙ ІСНУВАВ ДО ПОРУШЕННЯ ПРАВ, ЯК СПОСІБ ЗАХИСТУ ЗЕМЕЛЬНИХ ПРАВ

Саркісова Т.Б.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри земельного та аграрного права
Навчально-наукового інституту права,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0001-7850-0484
e-mail: tamrikos@ukr.net*

Саркісова Т.Б. Відновлення стану земельної ділянки, який існував до порушення прав, як спосіб захисту земельних прав.

Стаття присвячена дослідженню поняття, юридичної природи, проблем та особливостей реалізації по суті єдиного способу захисту земельних прав, який забезпечує не формально-юридичне, а реальне відновлення стану земельної ділянки, що існував до порушення. Окрема увага приділена визначенню місця досліджуваного способу захисту серед інших способів, передбачених ст. 152 Земельного кодексу України та ст. 16 Цивільного кодексу України.

Для коректного з'ясування змісту та порядку застосування такого способу захисту порушених прав як відновлення стану земельної ділянки аналізується зміст понять «відновлення» та «стан земельної ділянки», та підкреслюється істотне значення підтвердження першочергового стану земельної ділянки.

Досліджуваний спосіб захисту пропонується визначати як систему заходів, що спрямовані на повернення земельній ділянці якісних характеристик та функцій відповідно до виду її цільового призначення, що існували до порушення прав землевласника або землекористувача, та підтверджується земельно-кадастровою документацією. Підкреслюється, що зважаючи на специфіку відновлювальних робіт вибір ефективного способу відновлення може здійснюватись як серед тих, що передбачені в законодавстві (рекультивация, меліорація і т.д.), так і тих, що законодавством прямо не визначені (біоремедіація, фіторемедіація тощо) на підставі робочого проекту землеустрою. Землепорядником в робочому проекті землеустрою визначаються конкретний обсяг, технології та черговість здійснення відновлювальних робіт, а також кошторисна вартість відновлюваних робіт, що дозволяє стягнути відповідний розмір коштів з відповідача.

В той же час, зроблено висновок про необхідність законодавчого врегулювання ряду питань з метою удосконалення можливості застосування відновлення стану земель як способу захисту порушених земельних прав. Підкреслюється необхідність приведення у відповідність до ст. 205 ЗК України існуючого порядку відшкодування витрат на розмінування як окремий спосіб відновлення стану земельної ділянки шляхом повного відшкодування їх вартості для всіх категорій землевласників.

Ключові слова: відновлення стану, ефективний спосіб захисту, робочий проект землеустрою, рекультивация, біоремедіація, агрохімічний паспорт.

Sarkisova T.B. Restoration of the land plot condition, existed before the rights violation, as a remedy for land rights.

The article is devoted to the study of the concept, legal nature, problems and features of the implementation of essentially the only remedy for land rights, which provides not a formal and legal, but a real restoration of the state of the land plot that existed before the violation. Special attention is paid to determining the place of the studied remedy among others, that are enshrined in Article 152 of the Land Code of Ukraine and Article 16 of the Civil Code of Ukraine.

To correctly clarify the content and procedure for applying such a remedy for violated land rights as the restoration of the state of a land plot, the content of the concepts of «restoration» and «state of a land plot» is analyzed, as well as the essential importance of confirming the primary state of the land plot is emphasized.

Restoration of the land plot condition, existed before the rights violation, as a remedy for land rights is proposed to be defined as a system of measures aimed at returning to the land plot the qualitative characteristics and functions in accordance with the type of its intended purpose that existed before the violation of the rights of the landowner or land user, and is confirmed by land cadastral documentation.

It is emphasized that due to the specifics of restoration work, the choice of an effective restoration method can be made among those provided for in the legislation (recultivation, land reclamation, etc.), as well as those not directly defined by the legislation (bioremediation, phytoremediation, etc.) based on the working land management project. Since the land management project determines the estimated cost of the restoration work, this allows the appropriate amount of funds to be collected from the defendant.

At the same time, a conclusion was made about the need for legislative regulation of a number of issues in order to improve the possibility of applying land restoration as a remedy for violated land rights. The need to bring the existing procedure for reimbursement of demining costs as a separate method of restoring the condition of a land plot by fully compensating for their value for all categories of landowners is emphasized in accordance with Article 205 of the Land Code of Ukraine.

Key words: restoration, effective remedy, working land management project, recultivation, bioremediation, agrochemical passport.

Постановка проблеми. Згідно зі ст.13 Конституції України, земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Така охорона, серед іншого, має бути забезпечена ефективною і всеохоплюючою системою способів захисту суб'єктивних земельних прав.

Відновлення стану земельної ділянки, який існував до порушення прав, по суті є єдиним способом захисту, який спрямований не на формально-юридичне відновлення порушених земельних прав «на папері», а забезпечує їх реальне відновлення, так би мовити «в натурі». Зазначене корелюється з положеннями Директиви Європарламенту та Ради Європи 2004/35/СЕ про екологічну відповідальність з метою попередження та ліквідації екологічної шкоди від 21 квітня 2004 р., яка передбачає невідворотність примусового відновлення пошкодженого ґрунту, а не лише виплату грошової компенсації. І хоча як окремий спосіб захисту в національному законодавстві він існує з моменту вступу в силу Земельного кодексу України (далі – ЗК України), поява нових заходів відновлення земель завдяки розвитку природничих наук, як і поява нових викликів, зокрема, пов'язаних з порушенням земель внаслідок бойових дій, зумовлюють необхідність подальшого дослідження правового механізму захисту земельних прав шляхом відновлення стану земельної ділянки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання відновлення стану земельної ділянки, що існував до порушення прав, було предметом розгляду, передусім, в контексті правової охорони земель. Серед найбільш фундаментальних робіт слід відмітити дисертаційні роботи Т.В. Лісової [1], яка присвячена теоретичним проблемам правового забезпечення відновлення земель, а також роботи М.А. Дейнеги [2] та А.Л. Місінкевич [3] щодо окремих заходів відновлення земель. Особливості правового регулювання охорони і відновлення ґрунтів досліджувались Н.С. Гавриш [4], а питання пріоритетності відновлення і збереження земель сільськогосподарського призначення ґрунтовно висвітлені у монографічному дослідженні П.Ф. Кулинич [5].

В той же час, розгляду відновлення стану земельної ділянки, що існував до порушення прав, як способу захисту останнім часом приділяється менше уваги на відміну від, наприклад, численних досліджень такого способу захисту як відновлення становища, яке існувало до порушення, передбаченого ст. 16 ЦК України. Серед найпомітніших робіт, зокрема, слід назвати дисертаційну роботу Ю.В. Мякохода [6], що була захищена у 2014 року, за звичайних невоєнних обставин.

Проблемам правового забезпечення відновлення земель у воєнний та післявоєнний час присвятили свої роботи такі вчені як О.В. Донець [7], Т.С. Новак [8], В.В. Носік [8], Харитоновна Т.Є. та Григор'єва Х.А.[9].

Зазначені роботи створили теоретико-методологічний фундамент для представленого дослідження.

Метою дослідження є визначення поняття, юридичної природи, проблем та особливостей реалізації відновлення стану земельної ділянки, який існував до порушення, в системі способів захисту прав, в т.ч. в умовах воєнного часу.

Виклад основного матеріалу. Відновлення стану земельної ділянки, який існував до порушення прав, визначається як окремий спосіб захисту прав фізичних та юридичних осіб на земельні ділянки в п. «б» ч. 2. ст. 152 ЗК України.

Текстуально близьким за змістом до зазначеного в ст. 152 ЗК України є такий спосіб захисту як відновлення становища, яке існувало до порушення, що передбачений у ст. 16 ЦК України (раніше в ст. 6 ЦК УРСР 1963 р.). В юридичній літературі висловлюється думка, що це приклад невдалого копіювання до земельного законодавства положень законодавства цивільного [10, с. 53]. Однак, незважаючи на використання співзвучних термінів «становище» (ст. 16 ЦК України) та «стан земельної ділянки» (ст. 152 ЗК України), зазначені способи захисту, з нашої точки зору, є різними за змістом. Спосіб захисту земельних прав, закріплений у ст. 152 ЗК України, цілеспрямовано передбачає поновлення порушеного права через безпосереднє повернення якісного стану земельної ділянки, що існував до порушення. Тоді як відновлення становища, яке існувало до порушення як спосіб захисту цивільних прав відповідно до ст. 16 ЦК України, передбачає відновлення матеріального становища суб'єкта права у формі компенсації заподіяних матеріальних витрат, що не обов'язково пов'язано з безпосереднім впливом на стан земельної ділянки.

В той же час, відновлення стану земельної ділянки не завжди забезпечує відновлення матеріального становища суб'єкта права на неї. Тому, на думку деяких вчених, в такому випадку особа може здійснити захист порушеного права на землю не тільки у формі відновлення стану земельної ділянки (ст. 152 ЗК України), а й шляхом додаткового застосування ст. 16 ЦК України – відновлення становища особи. В такому разі, зазначає П.Ф. Кулинич, буде задоволено як інтереси суб'єкта права на землю, так і суспільні інтереси, зважаючи на особливий статус земель як основного багатства України, що знаходиться під особливою охороною [11, с. 234-235]. Крім того, законодавством передбачено відшкодування власникам землі та землекористувачам збитків, заподіяних погіршенням якості ґрунтового покриву та інших корисних властивостей земельних ділянок або приведенням їх у непридатний для використання стан та неoderжанням доходів у зв'язку з тимчасовим невикористанням земельних ділянок (п. 1 Постанови Кабінету Міністрів України «Про порядок визначення і відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам» від 19.04.1993 р.)

В судовій практиці відновлення стану земельної ділянки, який існував до порушення прав, розглядається або як окремий спосіб захисту однак не лише шляхом зобов'язання вчинення дій, спрямованих на повернення якісного стану земельної ділянки, але і через інші заходи, як от приведення земельної ділянки до координат, вказаних у державному акті на право власності на земельну ділянку, та внесення відповідних відомостей до Державного земельного кадастру; зобов'язання перенести паркан між земельними ділянками сторін та звільнення земельної ділянки площею між поворотними точками, визначеними у висновку судової земельно-технічної експертизи [12], демонтаж споруд на орендованій земельній ділянці [13, п. 83-85] тощо, або навіть як форма відшкодування шкоди в натурі (п. 17 Постанови Пленуму ВСУ від 16 квітня 2004 р. № 7).

Для коректного визначення змісту та порядку застосування такого способу захисту порушених прав як відновлення стану земельної ділянки варто з'ясувати зміст понять «відновлення» та «стан земельної ділянки».

Аналіз енциклопедичних джерел свідчить, що термін «відновлення» являє собою дію або стан, що походить від дієслова «відновити», тобто надавати попереднього вигляду пошкоджені, зіпсовані, зруйновані, приводити до попереднього стану [14]. Зміст поняття «стан земельної ділянки» в законодавчій площині визначається, як правило, в контексті її якісних показників.

Виходячи зі змісту ст. 166 та пп. 13 п. 27 розділу X ЗК України, Закону України «Про охорону земель», п. 17 та п. 23 Постанови Кабінету Міністрів України від 2 лютого 2022 р. «Про затвердження Правил розроблення робочих проектів землеустрою» термін «відновлення» вживається у законодавстві в контексті якісного стану земельних ділянок (наприклад, відновлення продуктивності земель та екологічної цінності порушених земель, відновлення родючості ґрунтів тощо).

Важливе змістовне значення для досліджуваного нами поняття «стан земельної ділянки» має законодавче визначення «земельних поліпшень»: відповідно до нього якісні характеристики земельної ділянки змінюються внаслідок розташування в її межах будинків, будівель, споруд,

об'єктів інженерної інфраструктури, меліоративних систем, багаторічних насаджень, лісової та іншої рослинності, а також внаслідок господарської діяльності або проведення певного виду робіт (зміна рельєфу, поліпшення ґрунтів тощо) (в ст. 1 Закону України «Про оцінку земель»). Тобто, такий спосіб захисту як відновлення стану земельної ділянки має враховувати факт наявності вищезазначених поліпшень, які також визначають якісні характеристики цієї ділянки до порушення.

Для застосування досліджуваного нами способу захисту істотне значення має підтвердження першочергового стану земельної ділянки.

Зазвичай такі дані мають міститися у земельно-кадастровій документації, матеріалах інвентаризації земель, матеріалах проведення нормативної грошової оцінки земель, результатах бонітування ґрунтів або агрохімічних паспортів. Однак одним із найбільш проблематичних аспектів цього процесу є те, що така інформація або взагалі відсутня або не є актуальною внаслідок неефективності системи моніторингу, не проведення планових ґрунтових обстежень та інших заходів відслідковування змін в якісному стані земель. Ефективним рішенням в цій ситуації, з нашої точки зору, є розробка агрохімічного паспорта земельної ділянки з власної ініціативи, зокрема, при передачі земельної ділянки в користування, в якому фіксуватимуться поточні характеристики ґрунтів та стану їх забруднення.

Таким чином, відновлення стану земельної ділянки, який існував до порушення прав, як спосіб захисту, можна визначати як систему заходів, що спрямовані на повернення земельній ділянці якісних характеристик та функцій відповідно до виду її цільового призначення, що існували до порушення прав землевласника або землекористувача та підтверджується земельно-кадастровою документацією.

Головним питанням при застосуванні досліджуваного способу захисту є вибір способів та **заходів, які можуть бути використані для відновлення стану земельної ділянки**. Аналіз чинного законодавства та судової практики дає можливість виділити дві групи таких заходів: заходи відновлення, що передбачені в законодавстві, та ті, що законодавством прямо не визначені.

Для першої групи заходів відновлення характерним є законодавчо визначений порядок, умови та підстави застосування. Сюди слід віднести, передусім, визначені в ЗК України та Законі України «Про охорону земель», рекультивацию, консервацію та роботи з дезактивації, а також меліоративні заходи відновлення, визначені в Законі України «Про меліорацію земель». Крім зазначених, до першої групи належить і передбачене ч. 2 ст. 212 ЗК України приведення земельної ділянки у придатний для використання стан шляхом знесення будинків, будівель і споруд за рахунок громадян або юридичних осіб, які самовільно зайняли земельні ділянки, а також приведення за свій рахунок земельної ділянки у попередній стан у разі незаконної зміни її рельєфу, за винятком здійснення такої зміни не власником земельної ділянки, коли ця процедура здійснюється за рахунок особи, яка незаконно змінила рельєф (ст. 91 ЗК України).

Зважаючи на специфіку відновлювальних робіт, важливими є питання хто, в якому порядку (самостійно чи шляхом стягнення вартості відновлюваних робіт) та на якій підставі визначає та здійснює зазначені роботи. Чітко регламентованими в цій частині є згадані вище консервація, рекультивация та меліорація.

Так, наприклад, порядок проведення та чіткий перелік земель, що підлягають консервації, визначаються ст. 172 ЗК України, ст. 51 Закону України «Про охорону земель» та Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку консервації земель» від 19 січня 2022 року № 35. Консервація земель проектується за напрямками консервації-реабілітації, консервації-трансформації та ренатуралізації шляхом припинення чи обмеження їх господарського використання на визначений термін, залуження, заліснення або ренатуралізації. Однак, зважаючи на те, що проведення консервації земельної ділянки передбачає не активні дії винної особи щодо відновлення попереднього стану земельної ділянки, а її вилучення з господарського обігу на тривалий час за відсутності чітко визначеного механізму компенсації пов'язаних з цим фінансових втрат власника або землекористувача, ефективність застосування цього заходу відновлення в якості способу захисту є доволі сумнівною.

Рекультивация на відміну від консервації передбачає активні дії для відновлення попереднього стану земельної ділянки, що за станом порушення не потребує консервації. Відповідно до ст. 166 ЗК України та ст. 52 Закону України «Про охорону земель» рекультивация підлягають порушені землі, що втратили свою господарську та екологічну цінність через порушення ґрунтового покриття внаслідок виробничої діяльності людини або дії природних явищ. Такий спосіб відновлення

попереднього стану земельної ділянки може бути ефективним, наприклад, у випадках забруднення або засмічення ділянки, у разі необхідності відновити змінений рельєф тощо та здійснюється шляхом пошарового нанесення на земельну ділянку відокремленої ґрунтової маси, а в разі потреби – і материнської породи.

Чинне законодавство, як слушно зазначив В.І. Лебідь, встановлює обов'язкове та добровільне проведення рекультивації [15, с. 31]. Так, обов'язок провести рекультивацію передбачений ЗК України (ст. 166) і Законом України «Про охорону земель» (ст. 52) після проведення гірничодобувних, геологорозвідувальних, будівельних та інших робіт, пов'язаних з порушенням ґрунтового покриву, а ч. 4 ст. 97 ЗК України зобов'язує підприємства, установи та організації, які проводять розвідувальні роботи, крім приведення за свій рахунок такої земельної ділянки у попередній стан, ще й відшкодовувати власникам землі або землекористувачам усі збитки, в тому числі неoderжані доходи. Правове регулювання проведення рекультивації в інших випадках обмежується положенням ч. 6 ст. 52 Закону України «Про охорону земель», в якій ідеться про обов'язок суб'єктів, з ініціативи або вини яких порушено ґрунтовий покрив, провести відповідні роботи.

Меліорація як третій виділений вид основних заходів відновлення земель передбачає комплекс гідротехнічних, культуротехнічних, хімічних, агротехнічних, агролісотехнічних, інших меліоративних заходів, що здійснюються з метою регулювання водного, теплового, повітряного і поживного режиму ґрунтів, збереження і підвищення їх родючості та формування екологічно збалансованої раціональної структури угідь. Порядок, умови та підстави застосування меліоративних заходів визначені Законом України «Про меліорацію земель» від 14.01.2000 року.

Чинне законодавство не дає прямої відповіді на питання яким чином має бути реалізовано зобов'язання здійснити роботи по відновленню стану земельної ділянки, який існував до порушення прав. Однак зі змісту прийнятої у 2022 р. Постанови Кабінету Міністрів України № 86 «Про затвердження Правил розроблення робочих проектів землеустрою» випливає, що конкретний обсяг, технології та черговість здійснення відновлювальних робіт визначаються в робочих проектах землеустрою, що розробляються сертифікованим землепорядником. В проекті, зокрема, визначається кошторисна вартість відновлюваних робіт та вартість розроблення самого робочого проекту землеустрою, що відповідно дозволяє в разі застосування цього способу захисту стягнути відповідний розмір коштів з відповідача.

Слід зазначити, що серед підстав розроблення робочих проектів землеустрою, визначених в ст. 54 Закону України «Про землеустрій», відсутнє судове рішення. Однак оскільки застосування досліджуваного нами способу захисту здійснюється в судовому порядку та можливе лише через зобов'язання певної особи вчинити необхідні дії, наслідком яких й буде відновлення стану земельної ділянки, зазначений перелік підстав для розроблення проекту землеустрою варто доповнити та включати рішення суду, а до кола замовників слід відносити особу, визначену в судовому рішенні.

Розвиток ґрунтознавчих наук та нові реалії сьогодення зумовлюють виникнення новітніх підходів щодо заходів відновлення земель, які не знайшли свого закріплення в законодавстві та складають другу групу заходів.

Так, наприклад, науковими співробітниками Інституту мікробіології і вірусології ім. Д.К. Заболотного НАН України на спільному засіданні у Міністерстві агрополітики щодо подолання наслідків воєнних дій запропоновано два новітніх заходи, що можуть бути використані на забруднених важкими металами внаслідок бойових дій земельних ділянках: біоремедіація та фіторемедіація. Проведення біоремедіації передбачає застосування на забруднених землях мікробних препаратів, пробіотиків тощо, здатних розкладати токсичні речовини у ґрунті. Фіторемедіація забруднених земель являє собою систему заходів, які засновані на використанні властивостей певних видів рослин (їх метаболічного потенціалу), стійкими до високої концентрації забруднюючих речовин у ґрунтах, здатними поглинати та акумулювати одночасно кілька металів у високих концентраціях, мати розвинену кореневу систему (міскантус гігантський, ярутка синювата, амарант, сурінка, тощо). Відповідно до проведених дослідів, найбільш високу врожайність на забруднених кадмієм чорноземах проявили соняшник, кукурудза, горох, редька олійна [16, с. 39-40].

Т.В. Лісова, досліджуючи питання відновлення земель, крім зазначених заходів, зазначає й інші: детоксикація, відновлення техногенно забруднених земель шляхом зрізання ґрунтового шару, збирання забруднюючих речовин, екстракції паром тощо [17, с. 97]. Вчена висловлює думку, до якої ми приєднуємось, про необхідність їх закріплення в законодавстві, адже належна правова регламентація значно підвищить «популярність» зазначених заходів.

З нашої точки зору, особа, право якої порушено, може на власний розсуд вказати, як саме має бути відновлено стан належної їй земельної ділянки, що існував до порушення, що відповідатиме положенням ст. 5 Цивільно-процесуального кодексу України. Однак підтвердження ефективності обраного заходу відновлення має обґрунтовуватись розробленим робочим проектом землеустрою.

Окремою проблемою в умовах розпочатого повномасштабного вторгнення рф на територію України є необхідність відновлення попереднього стану земельної ділянки через наслідки воєнних дій. Одним з першочергових способів відновлення земель є розмінування. Сьогодні вченими обґрунтовано доводиться самостійність цього заходу відновлення та відмічається недостатня правова регламентація [9]. Розглядаючи розмінування як один з найбільш високовартісних заходів відновлення та можливість його застосування як способу захисту порушених земельних прав, постає цілий ряд питань, що потребують законодавчого врегулювання, зокрема, чи є проведення розмінування обов'язком, чи може орендар вимагати від орендодавця проведення розмінування, чи має право орендар провести роботи по розмінуванню за власний рахунок, а згодом повернути ці кошти тощо.

Принагідно зазначити, що відповідно до ст. 205 ЗК України та ст. 55 Закону України «Про охорону земель» для відновлення попереднього стану земель, порушених не з вини громадян та юридичних осіб, мають виділятися кошти державного або місцевого бюджету. Однак всупереч ст. 205 ЗК України в 2024 р. на державному рівні було передбачено лише часткове (80% вартості оплачує держава) відшкодування витрат на розмінування та тільки для сільськогосподарських товаровиробників. Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення компенсації витрат за гуманітарне розмінування земель сільськогосподарського призначення» від 12 березня 2024 р. № 284 до них належать юридичні особи або фізичні особи-підприємці, які виробляють товарну сільськогосподарську продукцію на земельних ділянках сільськогосподарського призначення, які перебувають у їх власності та/або у користуванні. Таким чином, всі інші суб'єкти, які використовують земельні ділянки несільськогосподарського призначення, або є власниками чи користувачами земель сільськогосподарського призначення, однак обробляють її для власних цілей, не мають права на підтримку за механізмом компенсації витрат на гуманітарне розмінування.

Висновки. Підсумовуючи викладене, відновлення стану земельної ділянки, що існував до порушення, як по суті єдиний спосіб захисту, який забезпечує її реальне відновлення, відіграє важливу роль в забезпеченні охорони земель та захисті земельних прав. Досліджуваний спосіб захисту можна визначати як систему заходів, що спрямовані на повернення земельній ділянці якісних характеристик та функцій відповідно до виду її цільового призначення, що існували до порушення прав землевласника або землекористувача та підтверджується земельно-кадастровою документацією. Зважаючи на специфіку відновлювальних робіт вибір ефективного способу відновлення як серед тих, що передбачені в законодавстві (рекультивация, меліорація і т.д.), так і тих, що законодавством прямо не визначені (біоремедіація, фіторемедіація тощо) визначається на підставі робочого проекту землеустрою. В проекті, зокрема, визначається конкретний обсяг, технології та черговість здійснення відновлювальних робіт, а також кошторисна вартість відновлюваних робіт та вартість розроблення самого робочого проекту землеустрою, що відповідно дозволяє в разі застосування цього способу захисту стягнути відповідний розмір коштів з відповідача.

Зроблено висновок про необхідність законодавчого врегулювання цілого ряду питань з метою удосконалення можливості застосування відновлення стану земель як способу захисту порушених земельних прав.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лісова Т.В. Правове забезпечення відновлення земель: теоретичні і практичні проблеми: монографія. Харків: Юрайт, 2020. 396 с.
2. Дейнега М.А. Правове регулювання меліорації земель сільськогосподарського призначення в Україні: дис. канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ. 2011. 200 с.
3. Місінкевич А.Л. Правове забезпечення рекультивации земель в Україні: дис.... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ. 2014. 189 с.
4. Гавриш Н. С. Правовий режим ґрунтів в Україні: дис. канд. юрид. наук: 12.00.06. Одеса. 2018. 437 с.

5. Кулинич П.Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: монографія. Київ: Логос, 2011. 688 с.
6. Мягкоход Ю.В. Способи захисту земельних прав: дис. ...канд.юрид.наук: 12.00.06. Київ. 2014. 195 с.
7. Донець О.В. Еколого-правові засади та безпекова складова повоєнного відновлення ґрунтів в Україні. *Актуальні проблеми земельного, аграрного та екологічного права в умовах сучасних викликів і загроз*: матеріали круглого столу (Харків, 12 травня 2023 р.). С. 192–197.
8. Новак Т.С. До питання правового забезпечення розмінування земель сільськогосподарського призначення. *Актуальні проблеми реформування земельних, аграрних, екологічних та трудових правовідносин*: зб. тез Всеукр. наук.-практ. кругл. столу (Хмельницький, 31 травня, 2024 року). С. 41–43; Носік В.В. Правовий режим землі в умовах війни: охороняти, обороняти, приватизувати чи продавати? *Актуальні проблеми реформування земельних, аграрних, екологічних та трудових правовідносин*: зб. тез Всеукр. наук.-практ. кругл. столу (Хмельницький, 31 травня, 2024 року). С. 43–45.
9. Харитонова Т.Є., Григор'єва Х.А. Післявоєнне відновлення сільськогосподарських земель: правові перспективи, земельні спори та державна підтримка. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2024. № 6. С. 484–490. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.78>.
10. Мірошніченко А.М. Колізії в правовому регулюванні земельних відносин в Україні: монографія. Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. 268 с.
11. Кулинич П.Ф. Цілі земельного права України. *Правова держава*. 2019. Випуск 30. С. 234–235. DOI: 10.33663/0869-2491-2019-30-230-238.
12. Рішення Хустського районного суду Закарпатської області від 23 липня 2021 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98527319>.
13. Постанова Великої палати Верховного Суду від 02 листопада 2022 року у справі № 922/3166/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107510192>.
14. Великий тлумачний словник сучасної української мови/ Уклад. і голов.ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. 1739 с.
15. Лебідь В. І. Окремі аспекти правового регулювання рекультивації земель в Україні. *Юридична наука*. 2012. № 11. С. 29–33.
16. Балюк С.А., Воротинцева Л.І., Ладних В.Я. Заходи з детоксикації забруднених ґрунтів та зменшення транслокації важких металів в сільськогосподарські культури: рекомендації. Харків: ТОВ «Смугаста типографія». 2014. 56 с.
17. Лісова Т.В.. Деякі актуальні питання правового забезпечення відновлення земель. *Актуальні проблеми держави і права. Зб. Наукових праць*. 2021. Вип. 90. С. 94–103. URL: <https://doi.org/10.32837/apdp.v0i90.3213>.